

РЕЧЕВИЯТ ПОРТРЕТ – СЪЩНОСТ, ПАРАМЕТРИ И ПРИЛОЖЕНИЕ

Катерина Питова,

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Abstract

This article outlines a framework for the creation of a speech portrait, explaining the theoretical foundations developed by the Russian linguist Yuri Karaulov. The presented model can be applied to different personalities in different situations and may be expanded or categorized in certain aspects, according to the results sought. The speech portrait seems to be a reliable starting point for many types of research, allowing modern linguistics to break its own borders and to unite with other sciences to describe the patterns and exclusiveness of our thinking and behavior.

В модерния свят на технологии и иновации лингвистиката невинаги намира своето място сред приоритетните науки – тя често трябва да доказва себе си и в този смисъл да се развива. В социокултурен план традиционното изучаване на езиковите модели рядко

*Годишник на департамент „Романистика и Германистика“,
т. 4 (2018), стр. 88–97*

Катерина Питова

получава отзвук сред широката общественост. Речевата дейност обаче е неразделна част от нашето ежедневие и по тази причина изследването на нейната ефективност е от огромно значение за личностната изява.

Въпросите, които днес си поставяме в индивидуален и обществен план, са неизменно свързани с човека в езика. Как нашата същност се отразява в подбора на изразни средства? Какво разкриват за нас синтактичните структури, които използваме? Какво казваме с нещата, които всъщност не казваме? Тези и други въпроси могат да намерят отговора си при изготвянето на речев портрет. Ето как лингвоперсоналогията се явява пресечна точка между лингвистиката, психологията, социологията, дидактиката, философията и други близки области на научното познание (вж. Иванцова, 2010).

Целта на това изложение е да се открият някои общи насоки за изследване на езиковата личност като йерархичен конструктор с трайни устои и динамичен потенциал, както и възможности за проследяване на лингвопортретното ѝ вариране. Подобен подход предполага езиковедски ориентирана реконструкция на определена личност в присъщото ѝ социално и културно пространство, включително нейния светоглед и съответните ѝ комуникативни, прагматични и стилистични особености.

Под *езикова личност* великият руски теоретик Юрий Караулов разбира цялостната съвкупност от способности и характеристики на човека, които определят създаването и възприемането от негова страна на речевите продукти (текстове), които се различават по:

- степента на структурна и езикова сложност;
- дълбочината и точността на отразяването на реалността;
- ориентация на крайната цел. (Караулов, 1989)

В горепосочената дефиниция способностите на човека са неразривно свързани, тясно преплетени с

РЕЧЕВИЯТ ПОРТРЕТ –
СЪЩНОСТ, ПАРАМЕТРИ
И ПРИЛОЖЕНИЕ

характеристиките на текста. Трите аспекта на текстовия анализ, маркирани в самите определения, винаги са съществували отделно, като интралингвистични и напълно независими една от друга задачи. Всъщност описанието на системата от средства за изразяване на дадени значения в текста винаги е било основната задача на езикознанието – то е заложено като замисъл в диференциацията на отделните му равнища: синтаксис, лексикология, морфология, фонология. Този модел за изследване, свързан със самодостатъчната и автономна „система“ от обекти и отношения произлиза от идеите на Фердинанд де Сосюр: „Зад всеки текст стои езиковата система“.

Дефиницията, предложена от Караулов, предначертава друг, коренно различен опит за осмисляне на отношението между човека и езика. Неговата теоретична основа почива върху разбирането за езиковата личност, която може да бъде формулирана най-кратко така: „Зад всеки текст стои езикова личност“.

Според Караулов структурата и измеренията на езиковата личност могат да бъдат обобщени в следните три нива (вж. Караулов, 1989):

1. Вербално-семантично ниво: то представлява за носителя нормалното владееие на естествения език, а за изследователя – традиционното описание на формалните средства, които служат за изразяване на определени функционални стойности.

2. Когнитивно ниво: то обхваща понятията, идеите и концепциите, формирани във всяка езикова личност и интегрирани в повече или по-малко систематизирана „картина на света“, отразяваща скалата на конкретните, възприети от него ценности. Когнитивното ниво на езиковата личност и неговият анализ обхващат интелектуалната сфера на индивида и посредством езика и речта предоставят на изследователя перспектива за разбиране на процесите, свързани с човешкото познание.

3. Прагматично ниво: то включва целите, мотивите, интересите, нагласите и намеренията на говорещия

Катерина Питова

ция и осъществява условен преход от оценките на речевата дейност към разбирането на реалната дейност в света.

Така представената структура на езиковата личност (и съответно задачи пред изследователя, който възнамерява да пресъздаде тази структура чрез методите за лингвистичен анализ) естествено повдига въпроса дали лингвистът не прониква в сферите на психологически интерес. Самият Караулов признава, че в зададената от него систематизация, особено в последните две нива, се включват предимно категории и обекти, свързани с психологията, но настоява, че психологическият аспект в изучаването на езиковата личност не може и не бива да бъде пренебрегван, нито изключван. Достатъчно е да се уточни, че представянето на строго езиковата и чисто психологическата характеристика на личността са несравними по дълбочина. Общо погледнато, лингвистът, който се вглежда в езиковата личност, взема под внимание най-важните психологически аспекти на личността, разкривайки ги не като колективен образ, а като конкретна индивидуалност.

Подходът на Караулов също така разкрива нови възможности за по-детайлно дефиниране на някои важни понятия, които изглеждат твърде общи и следователно трудни за обхващане, като например една чисто философска концепция, каквато е светогледът. Предвид съдържанието, вложено в характеризирането на равнищата при структуриране на езиковата личност, Караулов определя светогледа като продукт на когнитивното и прагматичното ниво, резултат от взаимодействието на ценностната система на личността с нейните жизнени цели, поведенчески мотиви и нагласи, изразени по-специално в създадените от нея текстове. Езиковият анализ не изисква непременно наличност на кохерентни текстове – достатъчен е определен брой речеви фрагменти, натрупани в продължителен период от време (т.е. реплики в диалози или други ситуации, изказвания, съставени от няколко изречения и т.н.). По отношение на реконструкцията

РЕЧЕВИЯТ ПОРТРЕТ –
СЪЩНОСТ, ПАРАМЕТРИ
И ПРИЛОЖЕНИЕ

на гледната точка на определена езикова личност руският учен подчертава, че при такъв род преживявания е почти невъзможно да се идентифицира система, хармония и уникалност, тъй като се налага да се вникне във философските и психологическите аспекти на самата концепция. Трудно е да се открие неповторимостта в гледната точка на човек, който, от една страна, е тясно свързан с времето си, а от друга, получава в наследство или назаем много неща от различни източници, от по-ранни епохи и събития, формирани под въздействие на най-разнообразни условия – всички те имат своя роля в изграждането на картината на света. Но в същото време, както отбелязва Караулов, преценката на опита и общия резултат води до идеята, че е възможно да се осмисли влиянието на езика върху формирането на погледа към света или върху ролята на езика в конституирането на личността и така да се проумеят принципите на онтолингвистичния генезис, който гарантира езиковия аспект на образованието и човешкото усъвършенстване. Иначе казано, концепцията за езикова личност опира и до психологическото конструиране на базата на езиковата изява на субекта.

Наситеното съдържание, което Караулов влага в термина „езикова личност“, му дава основание да го тълкува като част от обширно и многостранно разбиране на личността в психологически, социален, етичен и т.н. план, тъй като всички споменати компоненти се предусещат и разкриват чрез езика и речта. Това схващане предопределя и сложния и всеобхватен подход за анализ на самата езикова личност. В процеса на работа е необходимо да се разкрият не само психологическата страна на дискурса, а и философските предпоставки, предполагаемият светоглед, етнонационалните характеристики, историческият и културният произход на избрания обект.

Караулов очертава няколко принципни насоки за изследване, които поставят акцент върху една или друга страна на езиковата личност. Първата перспектива е пряко свързана с въпросите, поставени пред лингвиста. Защо лесно установяваме разликите меж-

Катерина Питова

ду устния и писмения дискурс на чужденец, който владее даден език сравнително добре, и дискурса на носител на езика с ниско образование или представител на определен диалект? Нещо повече, защо съществува странно съвпадение между формите, употребявани от деца, които усвояват родния си език, и някои форми, регистрирани в диалектите и в историята на развитието на същия този език? И накрая, защо един човек, роден например през XX в., който няма филологическо образование, може да възприема текстове, писани през XI или XII в.?

В търсене на отговори на подобни въпроси Караулов засяга теорията за вродените езикови способности или свръхспособността на самия език, която вече граничи с мистицизма. Тогава, както предлага руският лингвист, изследователят на езиковата личност може да реши да се позове на хипотезата за така наречената „психоанализа“, възприемана като единица на езиковото съзнание, която отразява определени аспекти на езиковата система (обикновено на родния език), устойчива е на вариации и проявява изключителна стабилност във времето. Изследване с подобна насоченост може да има диахронно (историческо), териториално (синхронно) и онтогенетично измерение и в крайна сметка може да възпроизведе определени типови характеристики на националния език.

Другата перспектива за анализ е ориентирана към социално-психологическите характеристики на езиковата личност и изхожда от следните условия. През по-голямата част от времето човек в съзнателна възраст следва определен собствен модел на поведение, включително в комуникативно измерение. Описанието на обичайните речеви навици и техния представителен продукт позволява да се направят изводи не само за езиковия репертоар, но и за други равнища на организация на езиковата личност. Резултатите от такова конкретно езиково-психологическо проучване биха имали значителен принос за всички науки, които поставят в центъра на вниманието най-енигматичното същество – човека.

РЕЧЕВИЯТ ПОРТРЕТ –
СЪЩНОСТ, ПАРАМЕТРИ
И ПРИЛОЖЕНИЕ

Последният аспект може да бъде наречен и „еволюция на езиковата личност“, защото благодарение на него може да се проследи как се развива езиковата личност в исторически план. Тук също възникват интересни въпроси като например: коя даденост подлежи на най-големи промени в рамките на определено езиково равнище, каква е връзката между (на пръв поглед далечни) концепти като лексикална единица и житейски идеал, или пък как се пречупва ценностната йерархия през светогледа и моралните принципи на индивида и т.н. В този случай би било необходимо да се сравнят дискурсите на езиковата личност от различни периоди и със сигурност ще се стигне до полезни заключения.

Теоретичният модел, предложен от Караулов за изготвяне на речев портрет, е солидна основа за анализ на различни езикови личности – както фикционални герои, така и реални хора. Съдържанието на формулираните от него параметри може да се предаде в сбит вид заедно с някои допълнени от нас уточнения за практическата работа по следния начин (вж. Караулов, 1989; Караулов, 2010):

1. Вербално-семантично равнище, което предполага традиционно описание на формалните средства за изразяване на определени значения (езикова компетентност). Тук е подходящо да се определят (поне приблизително):

1.1. Нивото на владеене и възможните особености на изказа (от гледна точка на фонетиката, морфосинтаксиса, лексикологията и фразеологията и др.);

1.2. Нивото на образование и култура (от гледна точка на стилистиката и социолингвистиката, например влиянието на фактори като професионална сфера, пол, възраст, произход, местоживеене, социален статус, семейно положение и др.).

2. Когнитивно ниво, което обхваща ключови понятия в дискурса на езиковата личност (напр. схваща-

Катерина Питова

ния и идеи, систематизирани в езиковата картина на света, която отразява ценностната йерархия и интелектуалната сфера на конкретния индивид).

3. Прагматично ниво, което включва целите, мотивите, интересите, нагласите и намеренията на езиковата личност, т.е. описанието на комуникативните и индивидуалните аспекти на речевото поведение (по отношение на речевата компетентност, както прагматична, така и диалогична). Тук предлагаме да се детайлизира естествената параметризация на личността, както следва:

3.1. Човек в отношението му към света (ментален параметър);

3.2. Човек в отношението му към други хора (поведенчески параметър). Целта е да се проучи комуникативният имидж, т.е. трайната комуникативна роля, която човек играе, за да привлече внимание, да поддържа интереса към себе си, да постигне дадени цели и т.н. Обръща се внимание на:

3.2.1. Комуникативното поведение по отношение на: приобщаване, конфронтация, опозиция, диференциация от общността, адаптивност, кооперация, враждебност, солидарност, арогантност и т.н.;

3.2.2. Начина на участие в разговора по отношение на инициативност или пасивност, включване по темата, прекъсване, колебание и т.н.;

3.2.3. Прагматичната компетентност по отношение на импликации, имплицатури, пре-супозиции, учтивост и т.н..

3.3. Човекът в отношението му към самия себе си (самоопределящ параметър). Тук може да се съсредоточим върху самопредставата и самооценката на говорещия, маркирани в речта му:

3.3.1. Изброяване на лични качества, равносметка за силните и слабите страни на ин-

РЕЧЕВИЯТ ПОРТРЕТ –
СЪЩНОСТ, ПАРАМЕТРИ
И ПРИЛОЖЕНИЕ

телекта, самохвалство и самокритика (напр. използването на „аз съм...“, модални глаголи за умение и др.);

3.3.2. Описание на вътрешни състояния, емоции, предпочитания, вкл. отчитане на приемливи и желани неща;

3.3.3. Идентифициране на личното пространство (напр. употреба на първолични форми като „аз“, „ние“, „мой“ и др.).

Изложеният по-горе модел за изготвяне на речев портрет е универсален и може да се приложи към всякакъв тип текст. Едно от неговите предимства е, че позволява да погледнем отвъд очевидните характеристики на ежедневната комуникация и да опознаем по-добре говорещия, да вникнем в неговата богата и многостранна индивидуалност. Той подава обективно начало за изследване на начина на общуване и проявлението на дълбоко кодирани у нас стойности и трайни или ситуативни нагласи. А в широк смисъл може да разкрие наши съществени характеристики и нюансирани особености, т.е. да опише сърцевината на типовото и отличителното „човешко“ начало – всички те са отразени, привнесени или претопени в нашите предпочитания и ограничения в езиковата употреба.

Друго ценно свойство на представения модел е неговата гъвкавост – той може да бъде приложен към различни хора и различни ситуации, може да бъде разширяван или конкретизиран в даден аспект съобразно търсените резултати. И колкото по-обширна е изходната база данни, т.е. количество и богатство на текстовия материал, толкова по-разностранни явления може да се проследят. Системата от параметри би могла да се приложи успешно и към речевата продукция на анонимен подател. В такъв случай чрез изготвянето на речев портрет би се стигнало до известни заключения за личността на автора и да се стесни кръгът от потенциални източници.

Накратко, речевият портрет може да бъде отправна точка за много видове изследвания, благодарение

Катерина Питова

на които съвременната лингвистика прекосява собствените си граници и се обединява с други науки в нови, продуктивни начинания, устремени да обхванат прототипните и изключителните образци на нашето мислене и поведение.

БИБЛИОГРАФИЯ

Иванцова, Е. В. (2010). *Лингвоперсонология: Основы теории языковой личности*. Томск: Издательство Томского университета.

Караулов, Ю. Н. (1989). Русская языковая личность и задачи её изучения. ВЪВ: *Язык и личность*. Москва: Наука, сс. 3-8.

Караулов, Ю. Н. (2010). *Русский язык и языковая личность*. Москва: Издательство ЛКИ.